

REMARQUES A L'ACTIVITAT DE MESTRE FONOLL I UNA REVISIÓ DEL «FLAMÍGER» DE SANTES CREUS

FRANCESCA ESPAÑOL I BERTRAN

1. Introducció

Santes Creus i Reinard de Fonoll —un dels mestres que va intervenir en l'obra del monestir¹— són el centre d'aquest treball. Hem volgut aplegar dos documents, allunyats temporalment i relatius a afers aliens un de l'altre, perquè, malgrat tot, podem teixir el fil que els aproxima. El primer és datat l'any 1342 i recull a un acte de vassallatge que rep Pere de Queralt, senyor de Santa Coloma (Tarragona).² L'instrument té un interès inqüestionable, car Reinard de Fonoll és qui el realitza. El segon instrument correspon a començaments del segle XVI. Per ell ens assabentem que el 1503, al monestir del Gayà, hi havia un mestre de nom Guillem Moreu, originari de la Borgonya, que havia «*obrat en las claravollas de la claustra*». ³ Aquesta breu referència, complementada per una nova alusió documental a aquest artista,⁴ permet modificar algunes apreciacions respecte al procés d'obra de Santes Creus, i, de retruc, puntualitzar sobre l'arribada del gòtic flamíger a Catalunya. La

1. El nom d'aquest artista vinculat a Santes Creus, es va donar a conèixer per primera vegada en un article de Mn. Sanç Capdevila al diari «La Cruz» (Tarragona 19 d'agost 1926). No obstant, va cedir el material que havia trobat a l'Arxiu Diocesà i va publicar-se a partir del mateix el primer article ampli sobre el mestre: J. PUIG i CADAFALCH. «Un mestre anglés contracta l'obra del claustre de Santes Creus» *Anuari de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans* VII (1921-1926), (Barcelona 1931), pp. 123-138. Poc després, apareixia una ressenya de l'article destacant la importància de la troballa: F. DESHOULIERES, «Le maître anglais du cloître de Santes-Creus». *Bulletin Monumental* 91 (1932), p. 300. Ultra les referències a l'artista, en estudis de tipus general (vid. més endavant la nota 5), existeix una monografia molt poca reixida: J. VIVES i MIRET, *Reynard des Fonolls escultor i arquitecte anglés renovador de l'art gòtic a Catalunya 1321-1362*, Barcelona, 1969, que representà la síntesi de diversos anys de recerca de l'autor sobre el mestre.

2. Arxiu Històric Provincial de Tarragona. Fons de Santa Coloma de Queralt. Manual Notarial n.º 3862 (s.f.). Vid. apèndix núm. 1 d'aquest treball.

3. Biblioteca Pública de Tarragona, Ms. 167, fol. 77 v.º-78 r.º J. DOMINGUEZ BORDONA, *Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona*, Tarragona, 1954, p. 14, li dóna el títol de «Cartoral de Pontons». Això no és correcte ja que es tracta d'un manual notarial del monestir santescreuíf.

4. Vid. A. SELVAT. «Dos artistes a Santes Creus mal coneguts», *Santes Creus* III (1965), pp. 49-55

historiografia tradicional havia adjudicat aquest mèrit a Reinard de Fonoll,⁵ i la data es fixava pocs anys després del 1332, moment en què es signà el compromís entre el mestre i l'abat per l'obra del claustre i refector de Santes Creus.⁶ Amparant-se en el contracte, la totalitat de les galeries van atribuir-se al període d'activitat d'aquest artista. És obvi que una major atenció a la labor escultòrica, inclús a la tipologia de les diferents claraboies, evidenciava diverses mans, però aquest detall fou passat per alt. En un treball anterior, nosaltres ja assenyalàrem aquesta incongruència.⁷ D'altra banda, s'ha suggerit el nom de Francesc de Montflorit com el possible escultor que intervé a Santes Creus en les ales més antigues del claustre.⁸ L'atribució és versemblant i, si es confirma, contribuirà, tanmateix, a l'aclariment del procés d'obra en aquesta àrea.

Òbviament, quan indicàvem al començar que els dos documents que presentem poden relacionar-se, ho dèiem perquè, d'alguna manera, el primer arrodoneix el coneixement de la vida de Reinard de Fonoll, mentre que el segon pot ajudar-nos a fixar les seves aportacions reals al gòtic català.

II. Reinard de Fonoll, vassall de Pere de Queralt (1342)

Les notícies conegudes fins ara del mestre d'origen anglès Reinard de Fonoll, es relacionen tant amb la seva activitat laboral com amb aspectes més decididament domèstics. D'una banda, els documents testimonien la seva vinculació a les obres del monestir santescreuà durant més de tretze anys;⁹ d'altra; la direcció pos-

5. Ja J. PUIG i CADAFALCH, *op. cit.*, enfatitzava aquest detall. F. DESHOULIERES, *op. cit.*, a la ressenya de l'article anterior, destacava igualment aquest fet per sobre de qualsevol altre. Els historiadors han anat repetint-se sobre el particular: L. TORRES BALBAS. *Arquitectura gòtica*. («*Ars Hispaniae*» VII), Madrid 1952, p. 232. F-P. VERRIE. «L'Arquitectura gòtica» a *L'Art Català I*. Barcelona, 1955, p. 330. Tanmateix J. VIVES i MIRET. *op. cit.*, p. 189. A. CIRICI PELLICER. *Arquitectura gòtica catalana I*, Barcelona, 1978. Més recentment: N. de DALMASES i A. JOSE PITARCH. *L'Art gòtic s. XIV-XV*. («*Història de l'Art Català*» III), Barcelona, 1984, p. 116. Quan va apareixer aquest darrer llibre nosaltres ja havíem publicat un treball que qüestionava l'atribució a Fonoll de les traces flamígeres (Vid. nota 7, més endavant) però els autors no se'n fan ressó. En conjunt, les referències a Santes Creus contingudes en aquest estudi esdevenen notablement confuses. Manifestà reticències vers l'atribució a mestre Fonoll de la totalitat de l'obra arquitectònica del claustre: J. YARZA LUACES. *La Edad Media*. («*Historia del Arte Hispánico II*») Madrid, 1980, p. 303. Més endavant (p. 315) constatà, així mateix, la intervenció de diferents mans en el treball escultòric.

6. Publiquen el document íntegre: J. PUIG i CADAFALCH, *op. cit.*, p. 123; J. VIVES i MIRET, *op. cit.*, doc. núm 1, pp. 30-31.

7. Vid F. ESPAÑOL BERTRAN. «Un nou mestre d'obres a Santes Creus durant el segle XIV: Bernat de Payllars (1325)», *Recull Joaquim Avellà Vives (1901-1967)*, Tarragona, 1980, pp. 39-47.

8. J. YARZA LUACES, *op. cit.*, (2ª ed. Barcelona, 1982), p. 315, nota 4 bis. N. de DALMASES i A. JOSÉ PITARCH, *op. cit.*, p. 117, accepten aquesta hipòtesi referent a la intervenció de Francesc de Montflorit en el claustre, però inexplicablement situen la seva activitat en l'ala sud.

9. En el mateix manual on trobem el contracte de mestre Fonoll amb l'Abat (1332), l'artista apareix documentat altres tres vegades, sempre com a testimoni. La primera correspon a l'any 1333, moment en el que, quatre nous operaris van arribar al monestir per a col·laborar en les obres iniciades (Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, Religiosos, Caixa n.º 6, Manual Notarial 1067, fol. 36 r.º). Publiquen el document: J. PUIG i CADAFALCH, *op. cit.*, pp. 123-124 i J. VIVES i MIRET, *op. cit.*, doc. núm. 2, pp. 31-32. La segona és de l'any 1336 (A.H.A.T. Religiosos. Mn. 1067, fol. 44 v.º). La tercera correspon a l'any 1344 (A.H.P.T. Religiosos. Mn. 1067, fol. 47 v.º). Aquest conjunt de dades evidencien que no van ser nou els

terior de la fàbrica de Santa Maria de Montblanc (Tarragona).¹⁰ Pel que fa a la seva vida privada, un instrument donat a Tarragona el 17 de gener de 1362 ens informa de l'existència de dos fills naturals de l'artista que aquest va voler legitimar, aconseguint-ho del rei en la data esmentada.¹¹

S'ignorava la vinculació de Reinard de Fonoll a Santa Coloma de Queralt, però una recerca en els seus manuals notariais ens va fer trobar un document que recull l'acte de vassallatge ja esmentat.¹² Aquesta notícia doblement interessant pel que fa a la valoració de l'artista medieval i al caràcter de la seva activitat dins el món de la baixa Edat Mitja, ofereix un altre punt d'interès. El mestre, que ja era vassall de l'Abat de Santes Creus pel seu contracte amb el monestir l'any 1331,¹³ es constitueix en home propi i sòlid d'un nou senyor. Tot fa pensar, per altra banda, i els termes que figuren en el document així ho indiquen, que aleshores Fonoll encara intervenia en les obres del cenobi: «*magistrum Renau dez Fonoyll, lapicidam operis Sancte Marie Sanctarum Crucum*», llegim a l'encapçalament.

Ens trobem davant d'un acte de subjecció personal, enmarcat dins el règim senyorial del segle XIV, pel qual un home lliure s'encomana a un senyor a canvi de la protecció dels seus béns i de la seva persona. El senyor, en aquest cas el Queralt, va afavorir-lo amb una peça de terra, per la qual va comprometre's a pagar anualment un cens consistent en una lliura de pebre, blanc i net, segons la mesura de Barcelona. L'acte no constitueix per si mateix cap excepció, car s'emmarca entre els habituals a l'època. Concretament, dins la política seguida en el règim senyorial pels detentors del domini directe de la terra en períodes de crisi,¹⁴ la data del document ens situa en els anys immediats al «*mal any primer*» (1333),¹⁵ fita que a

anys de permanència de l'artista al monestir com Puig i Cadafalch afirmava (*op. cit.*, p. 123), sinó almenys tretze: de 1332 a 1344. A les anteriors, cal afegir-ne un altre inclosa en un manual procedent de Guàrdia dels Prats. Es tracta de la notícia de l'any 1340 que recull el contracte d'aprenentatge suscrit entre Fonoll i un veí de la Guàrdia dels Prats. El mestre s'intitula director de les obres de Santes Creus. Publiquen el document: J. PUIG i CADAFALCH, *op. cit.*, p. 125 i J. VIVES i MIRET, *op. cit.*, doc. núm. 3, p. 32.

10. Vid. A. ALTISENT, «El mestre Fonoll i Santa Maria de Montblanc», *Santes Creus* III (1968), pp. 337-382. La referència correspon a l'any 1352. El sojorn a Montblanc continuava l'any 1359, atès que documentem el nostre artista signant com a testimoni en la venda d'unes terres: «*Raynaldus deç Fonoll lapicida vicini villi Montisalbi*» (Vid. J. VIVES i MIRET, *op. cit.*, doc. núm. 5, pp. 33-34.)

11. Vid. J. VIVES i MIRET, *op. cit.*, doc. núm. 4, pp. 32-33.

12. Vid. nota 2.

13. Un dels paràgrafs diu: «*..facio vobis dicto domino abbati homagium ore et manibus...*». Trobem també uns termes similars emprats en el document que uns anys abans va suscriure Bernat de Pallars «*lapicida*» amb el mateix monestir (vid. F. ESPAÑOL BERTRAN, *op. cit.*, p. 43). Igualment apareix en el contracte del fuster Guillem Suanis amb el cenobi l'any 1324 (A. H. A. T., Religiosos, Mn. 1067, fol. 26 r.º-26 v.º). Com a testimoni de la pervivència d'aquest peculiar costum, cal citar el document de l'any 1502 referent a la fàbrica del retaule de Santa Magdalena. Els dos mestres que el construïen van tenir disputes entre ells i l'instrument mencionat especifica: «*.. presentaren cascu sacrament e homenatge de mans e de boque en poder del venerable religios frare Lorenç Gras, balle del dit monestir, ab pena de cinquanta lliures prometent cascu que dins lo present monestir ni fore del dit monestir hon vulla sien nos faran dany ni dampnatge en lurs persones, ni procuraran per via indirecte que ningu los façe dany, etc.*»

14. J. M. SALRACH, «La Corona de Aragón» a *Feudalismo y Consolidación de los pueblos hispánicos siglos XI-XV*. («*Historia de España*» IV, dirigida por M. Tuñón de Lara), Barcelona, 1980, pp. 226-272.

15. Vid. LI. CASES LOSCOS. *Breu Notes sobre els molins fariners d'aigua a la conca alta del Gaià*. *Segles XIII i XIV*. «Aplec de treballs» III (1981) p. 230. Els qualificatius «*mal any primer*», «*gran carestia*», s'apliquen, en els documents de Santa Coloma de Queralt, al 1333.

Calatunya assenyala l'inici d'un recés gradual, tant demogràfic com econòmic, conseqüència de la pesta negra.

Amb tot, aquest acte, malgrat ser habitual en els manuals de Santa Coloma durant el segle XIV,¹⁶ adquireix interès quan és un artista qui el suscriu. L'instrument no recull cap altra obligació per part del vassall que la contribució anual del cens ja esmentat. No obstant, podem sospitar alguna altra prestació, més relacionada amb l'activitat de Reinard de Fonoll com «lapicida», però cal plantejar-la com hipòtesi. Durant bona part del segle XIV va bastir-se a Santa Coloma l'església parroquial; altrament, van emprendre's reformes a Belloc, aleshores convent mercedari.¹⁷ Naturalment aquestes empreses constructives requerien personal qualificat, i el mestre Fonoll ho era. Però existia un compromís amb Santes Creus que no es podia trencar. L'encapçalament de l'acta de vassallatge confirma que encara era vigent. Potser l'homenatge a Pere de Queralt no fou més que un subterfugi per a facilitar les visites de l'artista a Santa Coloma. La cessió d'una peça de terra determinava la subjecció a ella de qui n'era beneficiari. Calia vigilar el feu, però no acaben de veure a Fonoll en el paper de pagès. Certament, la presència de pintors, arquitectes, escultors, en actes de compravenda de terres, establiments etc., és habitual durant el període que ens ocupa;¹⁸ ho és igualment a Santa Coloma, però, amb tot, aquest homenatge de l'any 1342 pot haver significat quelcom més.

El document, per altra banda, ens proporciona una data segura i extrema respecte a la permanència del mestre a Santes Creus. Referma, per tant, la improbable intervenció al monestir de Pedralbes que s'havia suggerit. Hipòtesi poc evident, tanmateix d'un punt de vista estilístic.¹⁹ El 1352 trobem a Fonoll establert a Montblanc, on dirigia les obres de l'església de Santa Maria.²⁰ Ignorem què se'n va fer del seu feu a Santa Coloma durant aquests anys, però és possible que continués disfrutant-lo. Almenara, avui un simple topònim on es mantenen les runes de l'antiga església, va estar integrat durant l'edat mitja dins el senyoriu dels Queralt. Era un minúscul llogaret situat prop d'Aguiló en les immediacions de Santa Coloma.²² L'any 1370 un «*R. dez Fonoll, lapicida d'Almenara*» signa com a testimoni en un acte davant el notari de la vila.²³ Es tracta d'una època de Pere Aguilar, mestre

16. J. SEGURA VALLS, *Història de Santa Coloma de Queralt*, Ed. J. Segura Lamich, Santa Coloma de Queralt, 1953, p. 139, 142, 144, etc.

17. J. SEGURA VALLS, *op. cit.*, p. 254 y ss., F. ESPAÑOL BERTRAN, *L'Arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*. Tesi de Llicenciatura, inèdita. (Vid. apartat Santa Maria de Belloc.)

18. La documentació artística de caire domèstic a Catalunya és nombrosa. Pel que fa a l'àrea pròxima a Santa Coloma de Queralt, tenim en preparació un estudi sobre diversos mestres, on s'analitzen precisament aquests aspectes.

19. Va formular-la J. VIVES i MIRET, *op. cit.*, p. 151 i ss. Altres aspectes del mateix estudi són igualment discutibles.

20. Vid. la nota 10.

21. Vid. J. VIVES i MIRET, *op. cit.*: doc. núm. 5, pp. 33-34; doc. núm. 4, pp. 32-33.

22. Deuria sorgir en els primers moments repobladors (s. xi) al desmembrar-se el terme del castell de Queralt. Malgrat documentem uns propietaris anteriors, durant el segle XIII pertanyia al Queralt. L'indret, malgrat tot, no va assolir excessiva entitat. Per altres referències, vid. F. ESPAÑOL BERTRAN, *L'Arquitectura religiosa...* (apartat Sant Jaume d'Almenara).

23. Vid. F. ESPAÑOL BERTRAN, «Esteban de Burgos y el sepulcro de los Queralt en Santa Coloma (Tarragona)», *D'Art* 10 (1984), doc. n.º 6, p. 174.

aleshores del sepulcre dels Queral que es construïa a Belloc. Pot o no ésser casual la presència de «*R. dez Fonoll*» en un document d'aquesta índole. Potser no es tracta de l'artista anglès, però ens resistim a deixar d'identificar ambdós noms. Les dates extremes conegudes, 1331 i aquesta del 1370, comprenen un marge de trenta-nou anys absolutament viables si tenim present que el mestre va haver d'arribar a Catalunya relativament jove, atès que el 1362 va aconseguir legitimar dos fills naturals. L'instrument on signa el «*R. dez Fonoll*» d'Almenara només és nou anys posterior a aquest.

Si, com pensem, la darrera notfícia ve a confirmar la vinculació continuada a Santa Coloma del nostre artista, caldria cercar algun testimoni de la seva activitat laboral en el lloc, principalment en l'església major. La tipologia de la fàbrica té molt a veure amb la que trobem a Montblanc; potser una anàlisi més aprofundida aclariria indirectament la problemàtica del monestir de Santes Creus.

III. Les claraboies flamígeres de Santes Creus i la seva cronologia.

El claustre del monestir cistercenc, és indiscutiblement l'àrea més atractiva de tot el cenobi, però, alhora, ofereix per l'historiador no poques incògnites. D'una banda, l'indici, a l'ala nord, d'una galeria anterior a l'actual que probablement va ser contemporània al lavabo del pati. D'altra, el canvi que va pressuposar l'enderroc de totes les dependències bastides a la banda sud, modificant-se substancialment la disposició habitual en fàbriques cistercenques de dues peçes de caire domèstic: la cuina i el refetor. Per últim, la fortificació del convent també va afectar notablement tota l'àrea oest, tant la façana de l'església, com les habitacions d'ús comunitari que van existir a la zona immediata a l'ala corresponent del claustre, avui desaparegudes. Cesar Martinell va intentar una reconstrucció hipotètica d'aquesta zona, basant-se en els talls d'obra que s'observen en el frontispici del temple i en les restes de murs que es mantenien en aquest indret.²⁴ Malauradament, pel que fa a aquest darrer punt, Martinell encara va poder veure el que restauracions posteriors han suprimit.²⁵

Aquest darrer apartat respecte a la problemàtica del claustre, ens interessa especialment atès que l'ala on es conserven les claraboies flamígeres és immediata a aquesta part del convent afectada per la fortificació del XIV-XV. Fins ara s'havia atribuït la seva traça a Reinard de Fonoll.²⁶ Això ens situava en una data molt primerenca, quasi capdevantera, respecte a l'aparició del gòtic flamíger arreu d'Europa. Obviament, hi havia elements que no encaixaven en aquesta hipòtesi. Les diferències evidents en la tipologia de les claraboies de les quatre galeries constituïen un argument favorable a la suposició d'un procés d'obra llarg, interrom-

24. Vid. C. MARTINELL i BRUNET, *El monestir de Santes Creus*, Barcelona, 1929, fig. p. 74. En el mateix llibre es reproduïx un gravat de Parcerisa (p. 148) que pot ser interessant per constatar l'estat del cenobi en el segle XIX.

25. Un grup de caners va treballar en el monestir ininterrompudament d'ençà de finals del anys 50. La revista «Santes Creus», a partir del primer volum, dona notícia puntual de la marxa de les restauracions.

26. Vid. nota 5.

put i, sobretot, degut a diversos mestratges. Però, davant d'això, es tendia atribuir la totalitat del projecte al mestre Fonoll. El problema de l'existència de quatre claraboies flamígeres a la galeria oest, obra assignada tradicionalment a l'artista anglès no va replantejar-se mai. Podia haver-se fet tenint present que se'l sabia actiu a Montblanc²⁷ i allí, tot i treballant-hi més tard, no apareixia cap element flamíger, especialment a la fàbrica de Santa Maria, de la qual en va ser director.

Tota la confusió neixia, sens dubte, d'una nota conservada que, invariablement, ha servit per a datar la construcció de les diferents àrees del convent.²⁸ En ella, es situa l'inici de les obres del claustre en l'any 1313²⁹ i la seva conclusió el 1341. Aquesta notícia constituïa la data límit, i l'ala oest, correspongués o no al període d'activitat de Reinard de Fonoll, s'havia de considerar de la primera meitat del segle XIV.

Aquest estat de coses varia substancialment al documentar una intervenció en el claustre de començaments del XVI. La primera notícia que ho prova correspon a l'any 1502. S'estava construint aleshores un retaule a Santes Creus³⁰ i en un document relatiu a ell, són mencionats Guillem Moret i Miquel Borrell, mestres de l'obra del claustre.³¹ Aquesta referència, coneguda pels historiadors del cenobi, no s'havia valorat. Es de creure que la raó d'això radicava en l'incomprensible d'una activitat constructiva al claustre en una data tant avançada, o en la impossibilitat de precisar el caràcter de la mateixa.

No obstant, trobem una al·lusió posterior a un dels mestres. Apareix Guillem Moreu en un instrument del mes de desembre de 1503. La nota és extremadament avara, però suficient. El document és una procura de Guillem Moreu «*oriundus de Burgundia*» a Jordi de Ternats del «*regni Francie*» i soci seu «*In officio quod ambo pariter exercimus in operibus predicti monasterii*» perquè rebí, en nom seu, les quantitats que se li deuen a Sant Joan de les Abadesses i altres llocs del «*principatum Cathalonie*».³² L'instrument no proporciona cap altre detall d'interès.

27. Vid. nota 10.

28. Es tracta d'una nota de l'Abat Lladernosa (1379-1380) apuntada al darrer full d'un codex procedent de Santes Creus que avui es guarda a Tarragona. Vid. Biblioteca Pública de Tarragona, Ms. 125 (s.f.). N'existeix una còpia a Madrid. Arxiu Històric Nacional. Fons de Santes Creus, Ms. 459, fol. 142 r.º. També va anotar-la el Pare Jaume Pascual, Biblioteca de Catalunya, Ms. 729. «*Sacrae Antiquitatis Cathalonie Monumenta*», vol. IX, fol. 607 r.º. La publiquen: J. PUIG i CADAFALCH, *op. cit.*, p. 129 (fragmentàriament), E. FORT i COGUL, «La nota històrica de Fra La Derosa sobre Santes Creus», *Butlletí Arqueològic de Tarragona (1928-34)*, pp. 127-132, A. FOLCH, «Una rèplica de la nota històrica de La Derosa en un Còdice madrileño». *Santes Creus* II (1964), pp. 392-398.

29. «...Item anno Domini M. CCC. XIII. VIII idus septembris positus fuit primus lapis in fundamento claustris conventus. Et fuit perfectum in die sancti Benedicti abbatis, anno M. CCC. XLI. domino Francisco abbate vivente...»

30. El de la Magdalena, en fusta, destinat a un dels altars secundaris de l'església.

31. A. SELVAT, *op. cit.*, doc. núm. 1, pp. 51-55. En el document llegim successivament: «...Proseguint temps, els dits àrbitres, quan agen a dir e declarar d'ací a la festa de Sant Bernabé, ab consell de mestre Joan Aliamas, fuster e de mestre Guillem Moret e de mestre Miquel Borrell, mestre de cases, qui ara habiten en lo dit monestir de Santes Creus...» (p. 52), «...Item per quant lo dit mestre Daniel demana los quinze jorns que meté en anar e venir aci a monestir per la obra del dit retaule per for lo fore e lo salari, com sia cert que la sua intenció principal no ere per avenirse del dit retaule ab lo monestir, ans ere per acompanyar los mestres de la obra de la claustra; e ells ço es, mestre Guillem y mestre Miquel, li feren la dispesa per lo cami anant e venint...» (p. 54).

32. Vid. nota 3.

però, el notari, en la regesta que acostuma a redactar, abans d'anotar cada un dels actes que integren el manual, escriu: «*Procura de mestre guillem Moreu qui ha obrat en les claravollas de la claustra del present monestir*».

El mot claraboia és prou significatiu per a situar l'activitat de Guillem Moreu en el claustre major del monestir. Santes Creus, contràriament al que succeix amb Poblet,³³ mai no va tenir un segon pis al claustre principal. L'alçada de les galeries gòtiques, alhora que la necessitat d'il·luminar l'església i el dormitori dels frares, tant com la lliure circulació que requeria la defensa de les muralles en cas de perill, ho van fer inviable. Així doncs hem de situar l'activitat del mestre al claustre del XIV. Postser van realitzar-se més reformes contemporàniament, de les que no en queda rastre, o no sabem precisar, que farien necessària la presència en el cenobi d'altres operaris (Pere Borrell o el mateix Jordi de Ternats), però el notari del monestir atribueix a Guillem Moreu una intervenció en les claraboies del claustre. Creiem que l'activitat del borgonyó només pot correspondre a la traça interior dels arcs de l'ala oest, la flamígera.

Unes referències documentals relatives a la fortificació del monestir poden ajudar a aclarir aquest punt. Els historiadors de Santes Creus, seguint la nota de l'abat Lladernosa,³⁴ situen l'obra de les muralles entre els anys 1375 i el 1378.³⁵ No obstant, aquesta indicació no es pot correspondre del tot amb el procés real d'obra. L'any 1384 (26 de gener), Pere el Cerimoniós va facultar als monjos la imposició d'un tribut durant deu anys, als llocs integrats en el seu senyoriu, que contribuiria a les càrregues dimanades de les obres de fortificació.³⁶ Malgrat tot, l'empresa no reeixí. Joan I, el 1390, va adreçar-se novament als frares i aquest cop el seu comissionat era transmissor d'ordres absolutament categòriques. Pel que se'n despre'n d'aquest document, la comunitat deuria oposar-se al projecte atés que el monarca preveu que, en cas de ser obstaculitzat el manament reial per part del monjos, se'ls ordenés abandonar l'edifici, treient d'allí les vitualles, relíquies, joies i el cossos dels seus avantpassats.³⁷ Sens dubte ens trobem davant d'una disposició que no podem qualificar més que d'ultimatum. L'ordre, un cop assenyalades les

33. Vid. A. ALTISENT, *Història de Poblet*, Abadia de Poblet, 1974, p. 420. Aquest sobreclaustre va bastir-se durant l'abadiat de Domènec Porta (1520-1526). Com veiem, tant a Poblet com a Santes Creus, s'estaven endegant reformes en la mateixa àrea quasi contemporàniament, però eren d'índole diferent.

34. Vid. nota 28.

35. A. PLADEVALL, F. CATALÀ ROCA, *Els monestirs catalans*, Barcelona, 1970 (2.ª ed.), p. 338: «Els abats de Santes Creus es resistiren a fortificar llur monestir, malgrat que el rei Pere el Cerimoniós va urgir-lo l'any 1346 a l'abat Mirò, però tant aquest com els seus successors feren cas omís de les exigències reials. Només foren empresses les obres l'any 1375 per donar feina a la gent amb motiu d'una gran escassetat que hi hagué al país, i encara només va durar tres anys. Després, altra volta es renovà la resistència dels abats a fortificar el cenobi; els murs que envoltaven el monestir quedaren inacabats i només fou fortificada la façana de l'església, acabada en merlets, i el mur de ponent del claustre».

36. F. CAMINO, «Noticias históricas sobre las fortificaciones de las ciudades, villas y lugares de cada uno de los Estados que han hecho parte del antiguo reino de Aragón». *Butlletí Arqueològic de Tarragona* (1925-27), p. 269.

37. *Ibidem*. pp. 243-244. Aquelles parts que s'havien d'enderrocar eren: «*La casa llamada Sala de los Abades que estaba adosada a la cerca del convento, pero fuera de ella; demoler asimismo todos cuantos edificios había en la otra parte del claustro de la enfermería en igual extensión a la dicha sala; demoler también un cobertizo pegado al edificio, y gran parte del horno y del mesón. Encargaba además S. M. se abasteciese bien a dicho monasterio de armas, comestibles y todo lo que conviniere para que pudiese defenderse bien*».

advertències prèvies, passa a determinar aquelles dependències que havien d'ésser enderrocades per a facilitar les obres de fortificació. El volum del que s'havia de demolir és considerable, no podem per menys que entendre l'actitud de la comunitat, l'oposició a l'empresa reial, que es desprèn del document esmentat.³⁸

Podem pressuposar que l'emmurallament del monestir dut a terme durant el XV, posterior al manament de Joan I, i, sobretot, les de demolició, van poder malmetre algunes àrees del claustre. Si la intervenció més important va produir-se en la zona immediata a l'ala oest, inqüestionablement aquesta seria la causa de la restauració de les claraboies a començament del XVI. Pensem que aquesta hipòtesi és més viable que no pas pensar que aquelles quatre arcades van quedar sense les traces interiors, inacabades, per tant, quan el claustre va enllestir-se l'any 1341. Existeix un cas pròxim del que assenyalen a la catedral de Barcelona. Tot i haver-se finalitzat l'any 1448, avui encara han de col·locar-s'hi les claraboies.³⁹ L'estructura de les galeries funcionava independentment del calat interior. Aquest era posterior a l'obra dels diferents arcs. Les diverses peces que el conformaven s'encaixaven recolzant en les impostes disposades prèviament, com encara avui pot veure's en el claustre de la Seu Barcelonina.

La prova que a Santes Creus no es tractava d'una obra inacabada, sinó d'una restauració, la tenim en els capitells que coronen les columnetes centrals de cada una de les arcades. Estan treballats molt delicadament i podem relacionar-los amb altres peces del mateix claustre des d'un punt de vista estilístic. Tanmateix, l'heràldica de Jaume II i Blanca d'Anjou campeja en els escuts que ocupen les dues cares del capitell. Es tracta per tant d'obres de la primera meitat del segle XIV que ja ocuparien aquell lloc van reintegrar-s'hi en enllestir-se les reformes.³⁹

Pel que fa als mestres que van intervenir-hi, no coneixem cap altra font documental que els esmenti. Dos d'ells són indiscutiblement foranis, un originari de França (Jordi de Ternats) i l'altre de la Borgonya (Guillem Moreu). El tercer (Pere Borrell) podria procedir igualment a França, atès que un artista amb idèntic congnom, actiu a Catalunya a finals del XV, consta com a tal.⁴⁰ Haurem d'esperar noves recerques en els fons arxivístics per a ampliar aquest punt. Però és indiscutible que, malgrat l'interés d'aquesta alusió documental als mestres del claustre de Santes Creus a començaments del XVI, no és tan fonamental conèixer la seva trajectòria laboral atès que l'obra que realitzaren no era especialment qualificada. Interessa més pel que té de clarificadora respecte a les tesis de la historiografia de l'art tradicionals que pel particular caràcter de la mateixa.

38. Vid. F. CARRERAS CANDI, «Les obres de la catedral de Barcelona, 1298-1445». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* VII (1913-1914), p. 305: «Lo *Manual de novells ardots* del Consell barceloní assenyalen l'acabament dels claustres, en jornada de 26 setembre 1448: «*après toch de tres hores après dinar, se clougué la derrera volta de la claustra de la Séu. E fou cantat: Te Deum laudamos e tocat e sonat lo seny maior*». Més endavant, l'historiador puntualitza que no va acabar-se l'obra totalment atès que, durant un temps, el mestre major de la fàbrica va anar reparant el que convenia (goteres, gargoles, enraxolats...). El que ens interessa, no obstant, es palesa que, pels barcelonins del XV, l'obra era enllestida un cop es tancaven les voltes, no necessàriament quan es col·locaven les claraboies.

39. Alguns dels capitells actuals no són els originaris, sinó còpies d'altres peces del claustre. Aquesta solució va haver d'emprar-se quan fou feta la restauració atès que havien desaparegut els primitius.

40. Vid. J. M. MADURELL MARIMON, «El Arte en la Comarca Alta de Urgell», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, 1946 (tirada a part de l'estudi aparegut a la revista), pp. 105, 106, 286-289. Aquest mestre s'anomenava Joan Borrell, i procedia de Lunel, al regne de França.

Reinard de Fonoll, «lapidista» de les obres de Santa Maria de Santes Creus es fa home sòlid i propi del senyor Pere de Queralt de la vila de Santa Coloma, a canvi de la protecció d'ell i els seus béns. Rep una peça de terra i pel guiatge haurà de pagar anualment una lliure de pebre.

Arxiu Històric Provincial de Tarragona (A.H.P.T.), Fons de Santa Coloma de Queralt. Manual 3862 (any 1342), s.f.

Nos Petrus de Queralto ex certa sciencia cum hoc publico instrumento recipimus vos magistrum Renau dez Fonoyll, lapidam operis Sancte Marie Sanctarum Crucum in Hominem proprium et solidum nostrum nullumque alium dominum preter nos ullo tempore proclamante, sub speciali proteccione et defensione nostra cum omnibus bonis vestris de nocte et de die stando dormiendo, vigilando vereque et eundo. Mandantes cum hoc publico instrumento omnibus et singulis subditis nostris ut vos et bona vestra iuvent, protegant et defendant tanquam nostra si de nostra confidunt gracia et amore contrarium vero facientes iram et indignacionem nostram se noverint incursuros dampno vobis dato premis restituto vos non ubi-cumque vos contingerint ire, stare, seu cohabitare homo proprius et solidus noster, nullum alium preter nos dominum proclamando et nichil hominus faciatis ius inpose nostro querelantibus de vobis. Et pro presente quiatico teneamini facere nobis et meis in tota vita vestra qualibet anno in festo natalis Domini unam libram piperi, boni et pulchri et nitidi ad rectum pondus civitati Barchinone quo versus fueritis afocatus terre nostre qui cum afocatus fueritis teneamini contribuere ad questias et ad aliam bonam prout habitantes terre nostre tenentur et non ad libram piperi superius nominatam. Versa vice ego dictus magister Renau dez Fonoyll recipiens genuflexo a vobis dicto nobili quiaticum supradictum ponensque me et bona mea sub speciali proteccione et defensione vestra, facio vobis homagium ore etc. sacramento etc. quod ero vobis et vestris et rebus vestris et in membris bonus fidelis et legalis tanquam homo proprius et solidus vestri et nullum alium dominum unquam aliquialiter proclamabo. Ita quod si contrafecero volo, quod incontinenti ipso facto sim proditor et bausator ad forum Aragonie et consuetudinem Chattelonie de qua tradicionem et bausia non possim me defendere vel scusare fratrem vel consimilem meis propriis armis vel alienis nec campum paterne nec nollum facere inmo sola hostensione huius publici instrumenti sim et remanean devictus traditor et bausator et sacramenti et homagii transgresor et quam ad hoc renuncio usathico dicenti quod bausia non potest probari per instrumentum vel scripturam et omni alii iuri etc. usui etc. et promito facere vobis in tota vita mea vita mea in quolibet festo natalis Domini supradictam libram piperi censualem sub obligacionem omnium bonorum meorum habitorum et habendorum.

*Testes Venerabilis Petrus de Clariana et Guillelmus Comí.
XVII lliures novembris.*

*Francesca Español
Professora del Departament
d'Història de l'Art (U. B.)*